

9 | Voorbij de visieloze minister-president?

Het premierschap van Mark Rutte in historisch en ideologisch perspectief

139

Mark Rutte is de langstzittende premier uit de Nederlandse geschiedenis; hij was minister-president van 14 oktober 2010 tot 2 juli 2024. Na een korte adempauze vervolgde Rutte per 1 oktober 2024 zijn loopbaan als secretaris-generaal van de NAVO. Bij zijn afscheid als premier zei hij daarover: ‘Drie maanden vrij en dan hard werken.’ Daar zat meer betekenis in dan het leek. Als premier idealiseerde Rutte een Nederland van hardwerkende fatsoenlijke burgers die eigen verantwoordelijkheid nemen en niet te veel naar de overheid kijken. Deze visie gaf richting aan het beleid van zijn kabinetten.¹ Desondanks werd vaak gesteld dat Rutte geen visie had. Hij was een ‘procesmanager’, maar had ‘geen standpunten’² of originele ideeën zoals eerder de Britse premier Margaret Thatcher had gehad.³

In wetenschappelijke literatuur wordt ‘visie’ als een aspect van politiek leiderschap en het premierschap in contemporaine westerse democratieën beschouwd. Er wordt echter ook gewezen op de variëteit waarin visie voorkomt.⁴ Klassieke ideologische visies uit de hoogtijdagen van de partijendemocratie zijn niet langer het populaire bindmiddel tussen leider en electoraat of het richtinggevende kader voor regeringsbeleid. Tegelijkertijd wordt in de tegenwoordige personen- en mediademocratie verwacht dat premiers ‘leiderschap tonen’ en met een ‘verhaal’ komen.⁵ In hoeverre de premier – als voorman of voorvrouw van een partij, regering, electoraat en land – erin slaagt met een dergelijke visie te komen, hangt af van de persoon en communicatie-

Voorbij de visieloze minister-president?

vaardigheden.⁶ Van invloed zijn echter ook de politieke en economische context, en de journalistieke en partijpolitieke omgeving waarin de premier opereert.⁷ Die omgeving heeft eigen opvattingen over wat als een (goede) visie geldt.⁸

Ook anderszins doet de context ertoe. Volgens het traditionele beeld zou er in een consensus-coalitiëdemocratie zoals Nederland wel plaats zijn voor compromisgerichte ‘bestuurders’ en ‘managers’, maar niet voor visionaire premiers. Die analyse wordt vaak onderbouwd met oppervlakkige vergelijkingen met het buitenland, vooral met de uitgesproken Prime Ministers van Groot-Brittannië.⁹ Bij dit traditionele beeld moeten kanttekeningen worden geplaatst. Er is in wetenschappelijke publicaties inmiddels gewezen op een presidentialisering van het Nederlandse premierschap, dat de consensuspremier deels een *invented tradition* is, en dat de ‘manager-premier’ van de jaren 1980 en 1990 ook een visie representeerde.¹⁰ Uit Brits onderzoek blijkt overigens dat de variatie in Groot-Brittannië groter is dan het ‘model-Thatcher’.¹¹

Het onderzoeken van visie vraagt wel om een flexibele benadering. In de kortste definitie omschrijft *Van Dale* visie als een kijk op een probleem.¹² In wetenschappelijke studies worden idealen, overtuigingen, standpunten, ideeën, waarden en normen beschouwd als componenten van een visie. En ‘verhaal’, ‘ideologie’ en ‘visie’ worden soms onderscheiden van elkaar, maar regelmatig als synoniemen gebruikt of gecombineerd – ‘visionair verhaal’ of ‘ideologisch narratief’.¹³ De Britse politicoloog Theakston, die veel onderzoek naar Britse premiers heeft gedaan, wijst nog op de relatie met beleid:

The ‘vision thing’ is not about a leader having an ‘ism’ in a dogmatic ideological sense, but possessing and articulating clear long-term goals and some overarching ideas and priorities that can provide coherence for the government and give it a sense of direction and purpose.¹⁴

Ronald Kroeze

¹Kortom, om inzicht te krijgen in de visie van een premier kan worden gekeken naar zijn kijk op de problemen van het moment, zijn ideeën over hoe die aan te pakken en hoe die ideeën weer richting geven aan beleidsplannen. Aan de hand van de casus Rutte wordt een en ander nader uitgewerkt. Aangezien (het debat over) Ruttes visie deels werd gevoed door ideeën uit de periode vóór zijn premierschap, krijgt ook deze voorgeschiedenis aandacht. Door te kijken naar zijn premierschap en het beleid van de kabinetten die hij leidde, wordt aangestipt hoe Ruttes visie zich verhiel tot zijn beleidskeuzes. Afsluitend wordt het visievraagstuk geplaatst in de traditie en ontwikkeling van het Nederlandse premierschap.

141

De weg naar de hardwerkende Nederlander

Rutte werd in de late jaren 1980 politiek actief. Als JOVD-voorzitter (1988-1991) leverde hij kritiek op het CDA, dat te veel belang zou hechten aan niet-democratisch gekozen overlegorganen uit het maatschappelijk middenveld. Dat paste in een tijd van enerzijds toenemende afkeer binnen de VVD van de machtspartij die het CDA was geworden onder premier Ruud Lubbers (1982-1994), anderzijds viel het samen met de teloorgang van de oude ideologieën en de verkenning en (in 1994) totstandkoming van de ‘paarse’ samenwerking. Rutte deed in zijn jaren als JOVD-voorzitter ook voorstellen die op een later moment als ‘links’ werden gekwalificeerd: door de overheid opgezette werkverschaffingsprojecten, voor iedere volwassene een basisinkomen en milieubeleid als een ‘hogere prioriteit dan lastenverlichting of financieringstekort’.¹⁵

Ruttes oude opvattingen werden opgerakeld toen hij – na een carrière bij Unilever – in 2002 zijn opwachting maakte in de landelijke politiek als staatssecretaris van Sociale Zaken in het kabinet-Balkenende 1 (2002-2003). Inmiddels was het politieke debat, onder invloed van economische tegenwind en een verhevigd debat over integratie, rechter geworden. Een steviger integratiebeleid, strengere fat-

Voorbij de visieloze minister-president?

soensnormen, bezuinigen en marktgerichte hervormingen waren inmiddels de voornaamste thema's. In januari 2004 stelde Rutte – op dat moment staatssecretaris in het kabinet-Balkenende II – tijdens een speech voor de Amsterdamse partijafdeling dat de vvd 'een sleets merk' en 'oubollig' was geworden: 'We zijn nog te veel de partij van Wassenaar, rijke mensen, asociaal beleid. Dat beeld is achterhaald. We zijn socialer dan de PvdA.'¹⁶ Een andere jonge vvd-staatssecretaris, Melanie Schultz, steunde dit pleidooi en sprak zelfs over het opgaan van de vvd in 'een grote sociaal-liberale partij, met delen van de PvdA en D66'.¹⁷ Sommigen vonden dit verfrissend, maar het werd overwegend kritisch ontvangen.¹⁸ Elsevier stelde – gevoed door kritische partijleden – dat Rutte 'al vijftien jaar [beweert] dat de vvd hem te rechts is, en dat zijn partij naar links in plaats van naar rechts moet kijken om vooruit te komen'.¹⁹ Volgens *De Telegraaf*, evenals Elsevier veelgelezen in de vvd-achterban, waren alleen vvd-leiders met een rechts-liberaal verhaal succesvol geweest: Hans Wiegel in de jaren 1970 en Frits Bolkestein in de jaren 1990 – Ed Nijpels' succes (36 zetels in 1986) borduurde voort op dat van Wiegel; Dijkstal had verloren in 2002 omdat hij de conservatieve achterban had veronachtzaamd.²⁰ Rutte vond dergelijke kritiek op hem ongenueanceerd, maar trok het zich wel aan.²¹

In oktober 2005, toen Rutte werd genoemd als de nieuwe leider van de vvd, presenteerde hij zich als 'klassiek liberaal' en 'rechtser dan menig een denkt'. 'Meer concurrentie, minder staat en meer geld voor onderwijs – maar niet van de overheid,' zo stelde Rutte. 'Het zal van bedrijven moeten komen, van alumni en van de studenten zelf.' *NRC Handelsblad* meende echter dat Rutte zichzelf weliswaar beschouwde als 'een klassieke liberaal, die sterk gelooft in marktwerking en zelfontplooiing', maar dat hij ook wist dat 'het imago van links-liberaal aan hem zal blijven kleven'.²²

Op 9 maart 2006 presenteerde Rutte zich als kandidaat-lijsttrekker voor de volgende Kamerverkiezingen. Hij wilde de 'rechtlijnige koers' op het gebied van integratie,

Ronald Kroeze

law-and-order en sociale zekerheid voortzetten, evenals de samenwerking tussen vvd en cda. Zijn 'visie' was dat de vvd een partij moest zijn 'voor alle mensen die wat van hun leven willen maken. Parelkettingen, stropdassen, oorbelletjes en rare kapsels, iedereen is welkom.' Ruimte voor burgers om er wat van te maken zou daarna in verschillende variaties terugkeren.²³ Rutte won de interne verkiezing om het lijsttrekkerschap, in mei 2006, slechts nipt van 'ijzeren' Rita Verdonk, die haar opponent als 'niet echt rechts' wegzette. Met Rutte als aanvoerder verloor de vvd in november zes Kamerzetels. Pas op een cruciaal partijcongres op 15 september 2007 wist Rutte een ruimere meerderheid (inclusief Bolkestein) achter zich te krijgen en kreeg hij steun voor zijn besluit om Verdonk uit de fractie te zetten. De Rutte-Verdonk-crisis bewees eens te meer dat het liberalisme en de vvd uit verschillende stromingen bestonden, en dat het creativiteit vereiste die bij elkaar te houden.

Ondertussen ontwikkelde Rutte zijn visie verder. In mei 2007 publiceerde hij een essay in *Opinio* waarin hij, onder verwijzing naar de ideeën van Isaiah Berlin, Karl Popper en Ralf Dahrendorf, betoogde dat rechten komen met plichten, en waarin hij zich uitsprak voor de 'hardwerkende Nederlander' en tegen te veel overheidsbureaucratie.²⁴ Hans Wansink schreef in *de Volkskrant* dat Rutte in de buurt kwam van een 'ware liberaal'.²⁵ *Elsevier*-redacteur Gerry van der List miste echter diepgang. Hij stelde vast dat Rutte noch behoorde tot de 'aanvoerders die wetenschappelijke of filosofische belangstelling hadden en dat ook graag demonstreerden' (Voorhoeve en Bolkestein), noch tot de 'lijsttrekkers die deze belangstelling misten, maar daar geen probleem van maakten' (Wiegel, Nijpels). Denigrerend sprak hij over Rutte als een 'derde variant': een leider die alleen wil 'overkomen als iemand die grondig heeft nagedacht over de grondslagen van het liberalisme'.²⁶

In een interview in *Elsevier* in juli 2007 stoorde Rutte zich eraan: alsof de vvd geen idealen had en hij geen visiestukken mocht schrijven: 'sorry, ik vind dat leuke dingen'. En op

Voorbij de visieloze minister-president?

de vraag of hij niet vooral een ‘manager’ was, antwoordde Rutte: ‘Ik heb meer met leiderschap dan met management. Ik hoop dat als ik klaar ben, de mensen over mij zeggen: dat heeft hij goed gedaan. Hij is iemand [...] die perspectief geeft, die zegt: “Er is een puntje aan de horizon waar wij naartoe gaan.” [...] Daar past ook bij dat ik mijn actuele visie op het liberalisme op papier heb gezet.’²⁷ Begin augustus publiceerde Rutte een stuk in *Elsevier* waarin hij verwees naar Friedrich Hayek en stelde: ‘De overheid meet zich een [te] sturend karakter aan.’ Rutte ontwikkelde een variant op klassieke rechts-liberale richting waarin veel nadruk lag op een beperkte rol voor de overheid.²⁸

Rutte zocht ook hulp van communicatieadviseurs. Zijn uitstraling moest serieuzer. Dat betekende donkere maatk pakken en niet meer zonder das – dat gold als de stijl van PvdA-leider Wouter Bos.²⁹ Er hoorde ook een duidelijke visie bij. Daartoe bezocht hij de Britse conservatieve leider David Cameron – ‘geen liberaal’, aldus Nederlandse media – die hem inspireerde tot een pamflet dat de geschiedenis in zou gaan als te weinig klassiek-liberaal, omdat hij daarin een ‘groenrechtse’ koers ontvouwde.³⁰ Door alle ophef viel echter weg dat in dit pamflet, net als in Camerons ‘Big Society’, een verbinding werd gelegd tussen een klassiek-liberaal pleidooi voor minder overheid en een meer conservatieve morele kijk op een samenleving van verantwoordelijke burgers die kansen bood aan hardwerkende ondernemers. Dat laatste werd extra aangezet doordat Rutte zijn visie presenteerde tussen de tomatenplanten in een industriële broeikas.³¹ Rutte liet de term ‘groenrechts’ daarna achter zich, maar de nadruk op de ‘hardwerkende Nederlander’ werd een kernidee.

Tegelijkertijd opende Rutte de aanval op het ‘links-ge-reformeerde’ kabinet-Balkenende IV (CDA, PvdA en ChristenUnie) dat de ‘hardwerkende Nederlander’ dwarszat.³² Voorjaar 2008 wees hij in een voordracht op een door de Teldersstichting georganiseerd symposium over ‘heden-daags liberaal leiderschap’ op het belang van een ‘eigen koers’ rondom de principes ‘vrijheid en verantwoordelijk-

Ronald Kroeze

heid'. Hij keerde zich hier ook tegen een visie die de vorm aannam van een 'platonische blauwdruk'.³³ Dat onderscheid zou hij vaker maken.

Ook de nieuwe vvd-beginselverklaring, die onder Ruttes leiding werd vastgesteld in november 2008, opende met een pleidooi voor 'de hardwerkende Nederlander' en wees 'vrijheid en verantwoordelijkheid' aan als leidende principes. Daaruit 'vloeien andere liberale beginselen voort'.³⁴ Vanwege deze nadruk op individuele vrijheid plaatste Rutte zich in 'een lange traditie' van klassiek-liberale opvattingen, die tevens de nadruk legde op een krachtige, kleine staat en gezonde overheidsfinanciën.³⁵ Maar er zat in de beginselverklaring wederom een conservatief-liberaal element over 'verantwoordelijkheid als het ethisch fundament onder een samenleving van vrije mensen', de mens als 'sociaal wezen' en de samenleving als 'bezielend verband'.³⁶

Zijn visie droeg Rutte daarna uit in nieuwe kritiek op het kabinet-Balkenende iv – ook door een motie van wanstouwen tegen het kabinet-Balkenende in te dienen – dat de overheid(suitgaven) te veel liet groeien. De staat was 'geen geluksmachine', aldus Rutte. In 2009 stelde hij in *NRC Handelsblad* moraliserend: 'Mensen krijgen kans op kans, maar kiezen een plek aan de zijlijn. [...] Hulpverslaving is een serieus probleem in dit land.' Dat kwam door een teveel aan 'sociale regelingen' die weliswaar goedbedoeld waren, maar mensen afhankelijk maakte, waardoor het beleid 'in feite dus asociaal' was. Vervolgens noemde hij een aantal plannen hoe dit te veranderen: sollicitatieplicht voor bijstandsmoeders, inperken van 'de hulpverleningsindustrie', vergroting van het verschil tussen minimumloon en bijstandsuitkering, bevorderen van het volgen van onderwijs door mensen te korten op de kinderbijslag als kinderen niet op school verschijnen. En: 'Maak korte metten met crimineel gedrag. Niet meedoen is niet normaal. De nieuwe generatie verdient een beter voorbeeld'.³⁷ Zijn visie bevatte consistente klassiek-liberale (nu ook volgens een deel van de buitenwacht) maar ook conservatief-liberale

Vorbij de visieloze minister-president?

(moraliserende) standpunten over ‘normaal doen’, ‘eigen verantwoordelijkheid’ nemen en ‘hard werken’ als fatsoensnorm.

Ook tijdens de verkiezingscampagne van 2010 idealiseerde Rutte ‘een Nederland waarin mensen in hun kracht kunnen staan’, met ruimte voor het bedrijfsleven en een overheid die ‘niet hindert’.³⁸ Dat het in de peilingen vanaf 2009 geleidelijk beter ging en dat de VVD de grootste werd bij de verkiezingen van 2010, droeg bij aan de legitimatie van Ruttes visie, en gaf hem de mogelijkheid richting te geven aan de kabinetsformatie en het regeringsbeleid.

146

Hard werken voor minder overheid en meer eigen verantwoordelijkheid (2010-2017)

Na een complexe formatie werd Rutte najaar 2010 minister-president van een kabinet bestaande uit ministers van CDA en VVD, dat op gedoogsteun kon rekenen van de PVV. Tijdens die formatie, toen de besprekingen kortstondig onderbroken werden, stelde Rutte: ‘Rechts Nederland zou de vingers aflikken bij wat al op papier stond.’³⁹ Kort daarna werd de formatie alsnog afgerond. De daarop door Rutte uitgesproken regeringsverklaring geeft een indruk van de mate van omzetting van visie in beleidsplannen. De verklaring is weliswaar een tekst van een premier die voorman is van een coalitiekabinet dat geacht wordt met één mond te spreken, maar geeft ook inzicht in hoe Rutte eerdere ideeën van hemzelf en anderen verwerkte tot een samenhangend geheel. Het kabinetsmotto ‘vrijheid en verantwoordelijkheid’ sloot goed aan bij Ruttes visie, alsook bij die van het CDA met zijn traditionele nadruk op ‘subsidiariteit’ om de invloed van de overheid – en van de EU – te begrenzen.⁴⁰ Ook de koppeling tussen een ‘kleine overheid’ en ‘eigen verantwoordelijkheid’ – en burgers die rechten en plichten hadden – paste zowel bij de visie van Rutte als bij het CDA-gedachtegoed.⁴¹ Rutte stelde verder dat het kabinet mensen niet beoordeelde ‘op hun afkomst, maar op hun toekomst, niet op hun geloof, maar op hun gedrag, niet

Ronald Kroeze

als groep, maar als individu'. Dat betekende ook dat er wat werd verwacht. Een ander centraal uitgangspunt voor het kabinet was: 'je gaat erover of niet. En we zullen dat principe consequent toepassen om te komen tot een kleine en krachtige overheid die toe kan met minder belastinggeld, minder regels en minder ambtenaren en bestuurders.' Verder was het zaak 'gewoon te doen wat het [kabinet] moet doen'.⁴²

Een jaar later gaf Rutte de vijfde Popperlezing, vernoemd naar de auteur van *The open society and its enemies* (1945). Hier benoemde Rutte andermaal het onderscheid tussen de oude starre ideologieën – die hij afkeurde – en een open en realistische visie. Die paste volgens hem bij een tijd van hoge electorale volatiliteit, wisselende meerderheden en een sinds de jaren 1970 afnemend geloof in een almachtige overheid. Rutte benadrukte het belang van een 'manier van samenleven' die mensen 'in staat stelt het beste uit zichzelf te halen en een positieve bijdrage te leveren aan de samenleving als geheel'. Hij vond dat 'een essentieel ideologisch uitgangspunt'. Hij keerde zich tegen het 'karikaturaal beeld' van het liberalisme als 'kale en karige visie' die louter gericht was op het individu, want 'maatschappelijke binding en morele betrokkenheid' was nodig. Daarom wilde hij dat burgers 'maatschappelijke verantwoordelijkheidszin' toonden – door te werken, betaald of onbetaald – waarmee ze 'het bezielde verband in de samenleving' brachten. De staat moest zich richten op 'kerntaken': onderwijs, zorg, veiligheid en een 'solide' sociaal vangnet – als 'trampoline naar zelfstandigheid'. Rutte waardeerde in Popper het geloof in verbetering; optimisme was 'een morele plicht'. Over Europese samenwerking verklaarde hij niets te hebben met cynisme en 'anti-Europees' gedrag, maar iedere discussie mocht ook niet worden doodgeslagen vanuit een star 'verheven ideaal' van *Nie wieder Krieg*. Het ging erom dat de EU wat opleverde 'in termen van welvaart en bestaanszekerheid', daaruit volgde bijvoorbeeld dat ten aanzien van de euro 'afpraak is afspraak' moest gelden.⁴³

147

Vorbij de visieloze minister-president?

In april 2012 viel het kabinet-Rutte I tegen de achtergrond van een kwakkelende economie, een groeiende staatsschuld (65 procent van het bbp in 2012) en een oplopend begrotingstekort (4 procent in 2012). Daarbij werden EU-normen overschreden.⁴⁴ De PVV wilde niet instemmen met de bezuinigingen die CDA en VVD voorstelden en trok haar gedoogsteun in. In demissionaire status realiseerde het kabinet daarna, met steun van andere partijen, wetten die een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd, hardere aanpak van fraude met sociale regelingen en strengere straffen brachten, en een bankenbelasting die volgens Rutte hoorde bij samen verantwoordelijkheid nemen voor het terugdringen van het financieringstekort. Vanaf de breuk in zijn eerste kabinet zou Rutte Wilders consequent wegzetten als iemand die geen verantwoordelijkheid nam. In het VVD-verkiezingsprogramma van 2012 en tijdens de verkiezingscampagne werd de nadruk gelegd op voortzetting van de ‘noodzakelijke hervormingen’.⁴⁵

In november 2012 trad het tweede kabinet-Rutte (VVD en PvdA) aan, dat de hele rit zou uitzitten.⁴⁶ Het kabinet presenteerde bij zijn aantreden 16 miljard aan bezuinigingen. In de regeringsverklaring verbond Rutte dit voornemen opnieuw met het uitgangspunt van eigen verantwoordelijkheid: ‘De kern van onze plannen is dat wij mensen een extra inspanning vragen waar het kan. Tegelijkertijd bouwen wij extra bescherming in waar dat nodig is.’ Ook verwachtte het kabinet van bijstandsgerechtigden ‘een tegenprestatie’ en dat ze ‘alles op alles [zetten] om weer aan het werk te komen’. Hij herhaalde eerdere pleidooien voor ‘een slanke en doortastende overheid’. Het kabinet richtte zich op een ‘solide begroting’, een ‘evenwichtige verdeling tussen lusten en lasten’ en een ‘duurzame en vernieuwende economie’. Deze drie ‘pijlers’ vormden ‘de kern van de visie van dit kabinet’.⁴⁷ Het kabinet-Rutte II zou grote stelselwijzigingen realiseren, waaronder hervormingen van en bezuinigingen op de ouderen- en jeugdzorg en andere sociale voorzieningen, zoals het afschaffen van sociale werkplaatsen.

Ronald Kroeze

Gaandeweg worstelde de PvdA steeds meer met de bezuinigingen. Wouter Bos, als informateur een van de architecten van het kabinet, typeerde Rutte najaar 2013 als een ‘klassiek liberaal’ naar Amerikaans voorbeeld: (te) weinig overheid en (te) veel overlaten aan de zelfredzaamheid van de burger.⁴⁸ Hoewel Rutte ook kritiek kreeg uit zijn eigen partij dat hij juist te veel toegaf aan de PvdA, plaatste hij het kabinetsbeleid in zijn eerder ontwikkelde visie. Volgens hem was het soms moeilijk daar één etiket op te plakken, maar de troonrede van september 2013 lanceerde wel de term ‘participatiesamenleving’. Enkele weken later, tijdens de Willem Drees-lezing op 14 oktober 2013, stelde Rutte dat het debat over de verzorgingsstaat ‘alleen over de kosten’ leek te gaan. ‘Maar daar zit een laag onder. In essentie gaat het altijd om de vraag naar de manier waarop onze samenleving functioneert.’ En dat was ‘in eerste instantie een normatieve en ideologische kwestie’. De participatiesamenleving stond voor het ‘bezielend verband [...] in de zin dat de kracht van de samenleving uit mensen zelf komt. Zonder dat de staat of een andere instantie het oplegt.’⁴⁹ Rutte gaf de participatiesamenleving ook inhoud met een Kamerbrief in april 2014, waarin hij herhaalde dat ‘mensen [zaken] zelf organiseren en de overheid een faciliterende rol op zich neemt’ – van energieopwekking tot zorg, het behelsde zelfs een visie op de democratie: Nederland moest een ‘doe-democratie’ worden.⁵⁰

Het premierschap maakte een andere component van Ruttés visie belangrijker. In lezingen en in de regeringsverklaring benadrukte Rutte de noodzaak ‘in moeilijke situaties verschillen te kunnen overbruggen en forse maatregelen te treffen’. Hier ging een kijk op het ambt samen met een visie op wat de meest urgente actuele vraagstukken waren en vanuit welke gedachte die aangepakt moesten worden. Rutte verwees daarbij steeds vaker naar zijn voorgangers, zoals Drees, Kok, Balkenende, Cort van der Linden en Lubbers, die grote hervormingen hadden gerealiseerd in samenwerking met anderen die hun verantwoor-

Vorbij de visieloze minister-president?

delijkheid namen. Ook voor Rutte ging het, zo verklaarde hij begin december 2012 in de Kamer, om ‘goed overleg en open dialoog tussen Kamer en kabinet, tussen Den Haag en sociale partners, tussen de medeoverheden en de andere maatschappelijke organisaties. [...] Vanuit die visie en vanuit die traditie hebben vvd en Partij van de Arbeid gewerkt aan [...] een akkoord.’⁵¹ Met andere woorden: er moest worden bezuinigd, en anderen moesten dat helpen realiseren.

150 Dat er toch twijfel was over Ruttés visie, kwam mede door de verwarring die hij zelf creëerde.⁵² In de H.J. Schoolezing in september 2013 keerde hij zich opnieuw tegen ‘visie als format hoe het allemaal precies moet’, want ‘visie is als een olifant die het zicht belemmert’. Hij keerde zich echter niet tegen visie als een ‘perspectief voor mensen’. Hij herhaalde zijn opvatting dat de verzorgingsstaat te omvangrijk was geworden en dat een kleinere overheid ‘ruimte biedt aan de samenleving en aan mensen om zelf initiatieven te ontplooiën’. Rutte verwees naar zijn ouders, die in 1957 gedwongen Indonesië hadden verlaten. De moraal van dat verhaal was duidelijk: zij waren ‘vanaf een nulpunt’ opnieuw begonnen met in Nederland wat op te bouwen, ‘zonder te zeuren’, op ‘eigen kracht’, met ‘veel doorzettingsvermogen en door hard te werken’.⁵³ Volgens sommige beschouwers lag het aan een gebrek aan interesse bij de media dat dit niet als een, deels op Bolkestein en Cameron geïnspireerde, klassieke en conservatief-liberale visie werd herkend.⁵⁴

Dat in diezelfde tijd breed bekend raakte dat Rutte wars was van luxe en geheel opging in zijn werk, ondersteunde die visie. Rutte was zelf een hardwerkende Nederlander. Rutte voedde dit beeld actief. Hij sprak vaker over het gezin waarin hij opgroeide, zoals in *Zomergasten* in september 2016. Ook kwamen persoonlijke anekdotes vaker terug in zijn visiestukken, zoals in zijn Thorbecke-lesing van 12 oktober 2016 waarin hij vertelde het niet nodig te vinden het meubilair van zijn voorganger in het Torentje te vervangen. Wel had hij de portretten van Thorbecke en Cort van

Ronald Kroeze

der Linden laten terughangen. Het was onderdeel van zijn visie op het ambt dat, ondanks de beperkte formele rechten, invulling krijgt door wat de bekleder er zelf van maakt. De complexe overheidstaak, de internationalisering van de politiek, de mediatisering en de politieke versplintering noodzaakten volgens Rutte een 'activistische houding' met 'behoorlijk wat bewegingsruimte' voor de 'regeringsleider'. Terugkijkend was het 'soms hard werken', maar Rutte wilde door: hij zag het premierschap als een 'staat van genade'.⁵⁵

Op 6 november 2016, tijdens de 'Preek van de leek' in de Haagse Duinzichtkerk, gebruikte Rutte wederom persoonlijke anekdotes – hij had een 'keurig hervormde jeugd' gehad – om zijn verhaal te illustreren. Aan de hand van de gelijkenis van de talenten en de drie knechten uit het Mattheusevangelie stelde Rutte dat dat verhaal draaide om de vraag wat 'onze taak en opdracht in het leven' is. Het antwoord was dat mensen 'een aantal talenten [krijgen] en het is onze verantwoordelijkheid hoe we daarmee omgaan'. Rutte zag zichzelf 'als een kind van de Nederlandse protestants-christelijke cultuur'. Dat is 'een cultuur van hard werken en verantwoordelijkheid nemen voor je eigen doen en laten. Van niet opgeven als het even tegenzit.' Van 'talenten maximaal [...] benutten'. En ook van 'staan voor je principes'. Ook hechtte hij aan religieuze tradities omdat het mensen bindt, verdraagzaam, weerbaar en zelfstandig maakt.⁵⁶ Ruttes visie was af; in die periode dacht hij na over het doorgeven van het stokje met het oog op de verkiezingen van 2017.⁵⁷

151

De kabinetten-Rutte III en IV (2017-2024): visie als 'probleem' van lang zittende premiers

Rutte bleef echter aan, waardoor zijn premierschap inzicht geeft in iets anders: het zicht op de visie van een minister-president raakt getroebleerd naarmate deze langer aan de macht is. De omstandigheden worden anders, de kleur en het beleid van de kabinetten verandert, de premier wordt met compromissen geassocieerd en dat slaat weer terug op

Voorbij de visieloze minister-president?

de authenticiteit en herkenbaarheid van de visie van de premier. In beschouwingen wordt er in dat opzicht vaak een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de ‘bezuinigings-kabinetten’-Rutte I en II (2010-2017) en anderzijds de ‘uitgeefkabinetten’-Rutte III en IV (2017-2024). Bovendien was er een fascinatie ontstaan voor Rutte als de goedlachse allemansvriend die met iedereen kon samenwerken, omdat hij de ideeënstrijd niet tot achter de komma hoefde te winnen.

Ruttes derde kabinet was een samenwerking van rechts-liberaal, conservatief-christelijk en progressief-liberaal en is daarom wel getypeerd als een ‘spagaatcoalitie’.⁵⁸ Het zette Ruttes visie onder druk. Zijn derde kabinet legde immers de nadruk op overheidsinvesteringen – tegen de achtergrond van economische groei en begrotingsoverschotten (2017-2019) – en op nieuwe thema’s, zoals klimaatbeleid. Rutte veranderde ook inzake moreel geladen onderwerpen. Zo keerde hij zich tegen Zwarte Piet en later maakte hij excuses voor het nationale slavernijverleden. Duidde de beleidswijziging van zijn kabinetten op een breuk in zijn denken? Rutte gaf toe veranderd te zijn, maar niet substantieel; hij bleef immers hameren op eigen verantwoordelijkheid, de economie, ‘normaal doen’ en veiligheid.⁵⁹

De nieuwe koers presenteerde hij bovendien als consistent met de politieke traditie. In de regeringsverklaring, begin november 2017, verwees hij (opnieuw) naar het kabinet-Cort van der Linden, dat door ‘de bereidheid tot overleg en het sluiten van compromissen’ de grondwets hervorming van 1917 had gerealiseerd. En samenwerking maakte de plannen van zijn derde kabinet ‘bepaald geen waterig compromis’. Het was een kabinet met visie: ‘Korte en lange termijn en links en rechts worden in dit regeerakkoord met elkaar verbonden, over beleidsterreinen en begrotingshoofdstukken heen. Die samenhang is wezenlijk.’ Die ‘duidelijke richting’ zou hij met ‘nieuw elan en nieuwe energie’ uitdragen. En hij zou de ideeënstrijd voeden, dat ‘is de crux van democratie’. Tegelijkertijd hoopte hij dat politici er ‘met elkaar blijk van kunnen geven dat we de urgentie

Ronald Kroeze

van deze tijd snappen'. Rutte presenteerde zichzelf hier als verbindend onderdeel van een coherente visie: hij was de samenhang tussen links en rechts, voedde de democratische ideeënstrijd, voorkwam waterige compromissen en wist wat de opdracht was – hij leidde niets anders dan, in zijn woorden, een 'echt Nederlands kabinet'.⁶⁰ In 2018 schreef hij een open brief waarin hij Nederland met 'een breekbaar vaasje' vergeleek. Rutte ging zich steeds meer als verbinder en boven de partijen staand presenteren. Dat leidde wel weer tot vragen wie hij wilde bereiken en waar hij (nog) voor stond.⁶¹

153

Terwijl het kabinet via 'bestuursakkoorden' beleidsveranderingen initieerde op het gebied van pensioenen, landbouw en klimaat – wat Rutte zelf in september 2021 verbond met zijn eerdere 'groenrechtse' agenda – brak begin 2020 de coronapandemie uit.⁶² Rutte werd een baken in deze crisistijd.⁶³ Met dat imago ging hij in maart 2021 opnieuw als premier-lijsttrekker de verkiezingen in. D66, onder leiding van Sigrid Kaag, won flink met een campagne opgebouwd rondom 'nieuw leiderschap', dat werd gecontrasteerd met elf jaar Rutte.⁶⁴ De vvd bleef niettemin de grootste. Het programma waarmee de partij de verkiezingen was ingegaan werd deels gekwalificeerd als een 'ruk naar links' en een 'trendbreuk', vooral vanwege de herwaarderende kijk op de overheid.⁶⁵ 'In plaats van de rol van de overheid te verkleinen, zal de komende tijd een actieve en dienstbare overheid nodig zijn om ons te beschermen en onze economie en samenleving eerlijk en gezond te houden,' zo viel te lezen in het vvd-programma.⁶⁶ Deze wijziging was het gevolg van de coronacrisis, maar sloot ook aan bij een in 2019 door vvd-fractieleider Klaas Dijkhoff gepresenteerd visiestuk. Hoewel dat stuk ook veel klassiek- en conservatief-liberale elementen bevatte over 'normaal doen' en de noodzaak van 'hard werken',⁶⁷ droeg het bij aan een verwatering van de visie van Rutte in deze tijd.

Ruttes vierde kabinet (wederom een coalitie van vvd, CDA, D66 en CU) kondigde een nieuwe transparante be-

Voorbij de visieloze minister-president?

stuurscultuur en een investeringsprogramma van 60 miljard aan, maar kwam nooit uit de verf. Schandalen zoals de toeslagenaffaire knaagden aan Ruttes leiderschap. Het strenge sociale beleid waarvoor hij medeverantwoordelijk was geweest en dat hij had gerechtvaardigd met zijn visie van de ‘hardwerkende Nederlander’, sloeg negatief terug. In de regeringsverklaring van 18 januari 2022 gooide hij het over een andere boeg. Hij bezag, in haast religieuze termen, zijn vierde kabinet en zijn eigen rol daarin als een teken van ‘offerbereidheid’.⁶⁸ Op het partijcongres in december 2022 deed Rutte een poging het allemaal voor te stellen als een consistent vvd-verhaal: ‘Wij zijn niet honderd procent klassiek liberaal en wij zijn ook niet honderd procent sociaal-liberaal. Wij zijn een liberale volkspartij, rechts van het midden, waar liberalen van alle kleuren – soms met gemor en discussie – zich thuisvoelen.’ Binnen de partij groeide echter het verlangen naar een nieuwe visie en een nieuwe leider.⁶⁹ Het kabinet viel in juli 2023 en Rutte stelde zich niet meer verkiesbaar.

De normerende verhaallijn van de ‘zakelijke’ premier

In retrospectief wordt de discussie over Ruttes (gebrek aan) visie bepaald door meerdere aspecten. Allereerst zijn eigen ontwikkeling en dwingende normatieve opvattingen over goed liberaal leiderschap. Discussies over de ‘ware liberaal’ of het ‘enige’ succesvolle vvd-leiderschapsmodel die eerder ter sprake kwamen, zijn hiervan voorbeelden.⁷⁰ Ook een dwingende kijk op de Nederlandse premier als bestuurlijke compromisgerichte manager die wars is van ideologische vergezichten, was van invloed. Alle Nederlandse premiers werden de laatste decennia met dit frame geconfronteerd.⁷¹

Een onderzoek van ’t Hart en Schelfhout uit 2015 wees uit dat experts Drees de beste premier vonden, voor Cort van der Linden en Lubbers.⁷² Dat sluit aan bij wat Te Velde de traditie van de naoorlogse modelpremier heeft genoemd.⁷³ Kenmerkend voor Drees, maar ook voor Lubbers en Cort van der Linden, is dat hun leiderschap en succes worden

Ronald Kroeze

geduid in termen van hun bestuurlijke, niet-ideologische optreden.⁷⁴ Daaruit wordt dan vaak afgeleid, vooral in de media, dat alle premiers die succesvol zijn – in termen van de duur van hun premierschap – weinig visionair waren. In deze analyse is echter weinig oog voor de veranderende context en de variaties waarin een visie zich aandient en de invloed die ervan uitgaat op beleid.

Rutte zelf werd op verschillende momenten in deze dwingende verhaallijn geplaatst.⁷⁵ Hij representeerde de ‘zakelijkheid’ van zijn leiderschap en kabinetten; hij was een ‘dealmaker’ en ‘net als Lubbers ideologisch niet te uitgesproken’.⁷⁶ Deze typeringen zijn niet per se onjuist, maar vertellen niet het hele verhaal – zeker niet in het licht van onderzoek dat de afgelopen tien jaar is gepubliceerd. Over ‘manager’ Lubbers weten we dat hij zelf actief bijdroeg aan zijn ‘no nonsense’-uitstraling in een poging zich af te zetten tegen de ideologische vergezichten van zijn socialistische uitdager Joop den Uyl.⁷⁷ Ten tweede representeerden ‘manager’ en ‘management’ een nieuw ideologisch verhaal in hun tijd.⁷⁸ Ze staan voor een in die tijd populaire, maar specifieke kijk op de problemen en hoe die op te lossen, waarbij veel aandacht uitging naar marktgerichte hervormingen en uit het bedrijfsleven afkomstige ideeën en management-concepten.⁷⁹ Daarbij mogen politieke leiders die zichzelf als ‘zakelijk’ profileren soms wel wat ‘politieker’ worden bekeken. De kracht van een authentieke eigen visie ligt immers ook in het delegitimeren van concurrerende visies, door ze weg te zetten als starre blauwdrukken of een gebrekkige of onjuiste visie.

Daar komt bij dat de premier, vooral sinds Lubbers, is uitgegroeid tot de ‘ware regeringsleider’.⁸⁰ Dat plaatst de traditionele staatsrechtelijke kijk op de premier als de primus inter pares van een collegiaal bestuur met weinig mogelijkheden om zijn stempel te drukken omdat hij weinig formele bevoegdheden heeft, ook in een ander daglicht.⁸¹ Zo werd de ‘minister-president’ in 1983 voor het eerst in de Grondwet opgenomen en kreeg deze een belangrijkere rol

Voorbij de visieloze minister-president?

toegedicht als vertegenwoordiger van het kabinet en om het beleid te coördineren, onder andere middels een wijziging van het Reglement van Orde voor de ministerraad in april 1994. Ook droeg de voortschrijdende Europese integratie bij aan een presidentialisering van het premierschap.⁸² Dat begon bij Lubbers, maar zette door onder Kok, Balkenende en Rutte. Dat verklaart mede waarom naarmate Rutte langer premier was, hij zich nadrukkelijker internationaler ging positioneren in toespraken waarin hij ook een visie op Europa, de internationale rechtsorde en de wereldproblematiek presenteerde.⁸³

Samenhang in woord en daad

Ruttes visie vertoonde samenhang in woord en daad, zeker tot 2017. Zijn ‘hardwerkende Nederlander’ kan als een kernconcept worden gezien. Het was representatief voor zijn klassiek-liberale kijk op een kleine overheid, gecombineerd met conservatief-liberale (moralistische) opvattingen over een samenleving van fatsoenlijke burgers die verantwoordelijkheid nemen en niet leunen op de overheid. Het paste bij zijn persoon – hij was zelf een harde werker – en daarmee in de tegenwoordige democratie, waarin leiders hun integriteit bewijzen door hun toegewijde en openlijk beledenen inzet voor de publieke zaak.⁸⁴

Karakterisering dat Rutte niets van visie wisten of iemand was die de ‘wereld niet wil veranderen’,⁸⁵ zijn eenzijdig. Rutte was al vroeg met visie bezig. En hij distantiëerde zich van eerdere opmerkingen dat hij niet aan visie zou hechten. Eind 2020 getuigde hij ‘spijt’ te hebben van zijn eerdere uitspraak dat visie het zicht belemmert. Hij vond het ‘een hele stomme opmerking’. ‘Ik wil voorkomen dat ik zo bezig ben met wat ik wil dat ik niet meer kan samenwerken met een ander. Je moet altijd in staat zijn iets te relativeren van je eigen standpunten en te zoeken naar compromissen.’⁸⁶ Hieruit kan echter niet geconcludeerd worden dat Rutte puur en alleen een opportunist, een ‘self-confessed pragmatist’⁸⁷ of een ‘Mann ohne Eigenschaften’ was.⁸⁸

Ronald Kroeze

De verwarring over Ruttes visie had ook andere oorzaken. Het was deels het resultaat van normatieve opvattingen – over wat tijdgenoten onder een (liberale) visie verstonden. Aan de verwarring droeg Rutte zelf ook bij, door verschillende achterbannen te willen bedienen. Ten slotte was het ook het gevolg van het feit dat Rutte zijn visie ontwikkelde over een langere periode, waardoor die visie hoe dan ook veranderde en in een ander daglicht kwam te staan.

Na Ruttes tweede kabinet raakte de samenhang tussen de omstandigheden, zijn eerdere ideeën en de beleidsplannen uit zicht: de economische meewind, de nieuwe coalitiesamenstelling en de coronacrisis vergrootten de druk op de overheid om meer te investeren, hetgeen deels in tegenspraak was met Ruttes eerdere pleidooien voor een begrensde overheid en een zuinig uitgavenbeleid. De investeringen in het klimaatbeleid, gekoppeld aan oude ‘groenrechtse’ plannen, na die eerder te hebben afgezworen, overtuigden niet echt. Bovenal kan een premier in een democratie nooit een rigide visie in isolement ontwikkelen of volledig doordrukken. En zo hoort het ook in een open en pluriform politiek bestel.

157

Voorbij de visieloze minister-president?